

Sudanke ... Afričanke ... Arabke ... ženske

Spominjam se nekega jesenskega večera, ko smo pri prijateljici Samiri sedele, pile čaj in čakale, da pride "neko novo dekle, sicer tudi Sudanka, ampak dolgo ni živela v Sudanu". Iman, novo dekle, je šele pred kratkim prišla v Kairo. Sem jo je poslala družina, ki je želela pred sorodniki prikriti, da se je Iman po malo več kot letu zakona in v osmem mesecu nosečnosti odločila, da bo zapustila nigerijskega soproga. Samira, Sudanka, poročena z Egipčanom, je odpila požirek čaja in vzdihnila: "Če bi vedela, kako bo, bi tudi sama naredila enako. Laže je pobegniti v osmem mesecu kot z majhnim otrokom. Ko imaš enkrat otroka, ne moreš več nikamor." Pogledala sem po prostoru: ženske iz Evrope in Afrike, poročene in neporočene, z otroki in brez njih. Samira, ki je v službi trpela zaradi rasističnega šefa. Lucy, ki ji je egipčanski nekdanji mož prepovedal obiskovati hčer. Nada, ki je svojih pet hčera vzgojila v goreče feministke. Amina, sveže ločena. Nabila, ravnokar poročena. Vse so razumele, kaj je hotela reči Samira. Biti ženska v Afriki pomeni podrejeni se popolnoma določenemu nizu pravil, in prelomiti jih, kot je storila Iman, zahteva veliko poguma in

veliko sreče. A o tem seveda nisem imela pojma. Imela sem dvaindvajset let, prvič v življenju sem živela izven Evrope. Preden sem se preselila v Kairo, sem o Afriki vedela le malo. Ko sem prišla, me je šokiralo, kako nepovezana z njo se počuti večina Egipčanov. Še bolj so me presenetile občasne burne razprave o tem, ali je Sudan afriška država ali je samo arabska. "Kaj torej," sem vprašala Samiro, "ste arabska ali afriška država?" "Veš," je rekla, "včasih mislim, da smo najslabše od obojega. Kot Arabke nikoli ne vemo, kakšno novo norost si bodo izmislili, da bi nas potisnili nazaj v ženske prostore, in pri tem trdijo, da tako zahteva vera. Kot Afričanke smo lahko gotove samo o enem: da bomo tudi me dale obrezati hčere, kot so naše matere dale nas."

Počasi mi je postalo jasno, da lahko pozabim vse, kar sem se o Sudanu do tedaj naučila. Začela sem se učiti na novo. V mojem "ženskem krožku" sem postavljala vprašanja, se učila o zakonih, si barvala roke s heno. Znova sem poslušala zgodbe, znova sem prebrala knjige in časopise. A gledala sem z drugimi očmi. Z očmi žensk. Poizkusila sem razumeti. Ne trdim, da vse razumem in da sem nepristranska. A v petih letih srečevanja s Sudankami v izgnanstvu sem se o Sudanu naučila tole.

ARABKE

"Si kdaj prebrala knjigo *Čas preseljevanja na sever*?" "Ja," sem rekla, "in celo zelo všeč mi je bila." "Poglej," je rekla Suheir, diplomantka angleške književnosti, "teško bi rekli, da je to v resnici naše življenje, ampak bistveno drugače pa vendarle ni. Posebej na podeželju." Protestiram. *Čas preseljevanja na sever* je roman o posamezniku. "Ah, odrasti," pravi, "v Afriki posameznik ne obstaja. Samo skupina." Še naprej

protestiram. Saj gre za intimne težave posameznika. Dveh posameznikov, če smo natančni. "Pa kaj še," zavije z očmi Suheir, "no, mogoče. Ampak, ne. Poglej: njegov problem je v tem, da ni Anglež. Vzgojen kot Anglež, ampak črn. Sudanec. To se vidi skozi vso njegovo zgodbo. Ko ugotovi, da ni eden od njih, se zelo trudi, da bi to pokazal. Zasmehuje njihove moške, ubija njihove ženske." "Ampak to je problem samo enega človeka." "To je problem koloniziranih narodov, da se definirajo glede na to, kdo nočejo biti, in ne glede na to, kdo so." Zdi se mi, da pretirava. A ji pritrjujejo tudi druge ženske. Zato, trdijo, se je islam tako dobro prijel med izobraženci. Ker jim je dal identiteto, ki je bila neangleška. Kaj pa je s sudansko identiteto? Kaj pa panarabizem in afriška enotnost? "Afriški voditelji se na vso moč trudijo, da bi nas ohranili tako različne, kot je le mogoče, kar pa se tiče panarabizma..." Suheir se trese od smeha. Nadi po licih tečejo solze. "Saj poznaš tisti rek: Arabci so se zbrali in se strinjali o tem, da se ne strinjajo? Ali si že kdaj slišala, da bi bila od Arabske lige kakšna praktična korist?" Ne, so se enoglasno odločile, sudanska nacionalna identiteta je neoprijemljiva, zgodovinskega spomina ni. In ga ne more biti, kajti kolonialna preteklost je poskrbela za to. Kar nas poglej, se smejejo. Arabci, muslimani, Afričani, vse naše identitete: kam pošiljamo otroke v šolo - k nunam. In jih tako odtujujemo lastnemu narodu. Nobene možnosti jim ne damo, da bi si identiteto zgradili na povezavi s preteklostjo. Edino, s čimer se lahko delno identificirajo, je vera. Sicer pa se učijo o angleški zgodovini, egiptovski književnosti, protestantski etiki. Preteklost, o kateri se učijo, je preteklost nekoga drugega.

Nekaj let pozneje se spomnim tega pogovora. V eni od kolumn tedenskega *Al Ahrama* je namreč govora o identiteti. Od smeha skoraj padem iz postelje, ko preberem, kako se

generacije Egipčanov visokega sloja spominjajo zgodovinske lekcije, ki se je začela z besedami: "Naši predniki Galci ...".

Ko pa govorimo o ženskah, postane vse skupaj še nekoliko bolj zapleteno. Identiteta ženske. Kako se lahko identificirajo ženske, ki jih

240 - Dostojanstvo

družba pozna zgolj kot hčere, žene in matere. Samira, moja prijateljica, z magisterijem iz poslovne administracije, Samira, ki je prestopala vso Evropo in govori štiri jezike, je v svoji četrti v Kartumu znana kot Om Husein (Huseinova mati). Vsaj polovica sosedov je že pozabila njeno ime. Identificirana je preko najstarejšega sina. Imenujejo jo Om Husein, čeprav je njen najstarejši otrok deklica, Naima. "Tukaj v Kairu imam vsaj občutek, da me imajo za osebo, čeprav je ta kairska 'Madame Samira' kilometre daleč od tega, kar v sem resnici".

Položaj žensk v Sudanu lahko primerjamo s položajem žensk v drugih arabskih in afriških državah. Sudan je namreč kot samostojna država nastopil šele pred kratkim, kolonialna preteklost pa je, kot še v mnogih drugih nekdanjih kolonijah, povzročila politično nestabilnost. Tako so se Sudanke srečale s problemom, ki je skupen ženskam vseh narodov, ki se borijo za priznanje: sodelovale so v boju za neodvisnost, potem pa so bile njihove zasluge pozabljene, njihove zahteve (po enakosti pred zakonom, enakih možnostih za izobraževanje in zaposlovanje, urejenem zdravstvu ipd.) pa žrtvovane "višjim ciljem". Ženskam so, kot že v mnogih drugih državah, rekli, naj se obnašajo državotvorno, le dikcija je bila nekoliko drugačna: kot cilj so postavili državo, urejeno po islamskih načelih, ki bo poskrbela za enakopravnost.

V skoraj petdesetih letih samostojnosti so se stvari za Sudanke spremenile večkrat, včasih na boljše, včasih na slabše. Na splošno se jim je položaj izboljšal pod civilnimi vladami in poslabšal v času diktatur, še posebej drastično pa v času vladavine Omarja al Bashirja, torej v zadnjih dvajsetih letih. Kljub težavam pa so Sudanke veljale za bolj enakopravne moškim kot njihove arabske sestre: 22. člen sudanske ustave¹ daje pravico do sudanskega državljanstva vsakomur, ki je rojen sudanski materi ali očetu. Večina arabskih držav namreč državljanstvo pogojuje z državljanstvom očeta.

Vendar pa je papir eno, rasničnost pa vse kaj drugega. Sudanska ustava zagotavlja enakost pred zakonom ne glede na spol, versko ali rasno pripadnost. A žal se, vsaj kar se prvega tiče (in zagotovo tudi glede drugih dveh, vendar to ni namen tega članka), njeno izvajanje v praksi zatika. Že ob (delni) uvedbi šeritskega prava leta 1983 (v času Nimeirijeve

vlade) se je za ženske položaj bistveno poslabšal. Ženske so težje dobivale službe in pojavljale so se težnje po izključitvi iz javnega življenja. Še bolj pa se je položaj poslabšal po državnem udaru leta 1989, ko je oblast prevzel al Bashir. Islamska oblast je nato leta 1991 pri nadaljnjem uvajanju šeriatskega prava dala prednost zakonom, ki ženskam omejujejo pravice, islamska priporočila o spoštovanju žensk in nujnosti njihove izobrazbe pa si je razlagala po svoje ali pa jih je v veliki meri ignorirala. Kot navadno pa niso bili samo zakoni, ampak še bolj nekakšna poluradna priporočila tista, ki so močno otežila življenje žensk v Sudanu. Najbolj je ženske prizadelo "priporočilo", naj ženske ne bi same hodile okoli. To je poleg običajnih islamskih zakonov, da ženska ne sme potovati v tujino brez moža, moškega sorodnika ali vsaj pisnega dovoljenja in da ženska ne sme sama (brez moža ali *mahrama* - moškega sorodnika, ki mu je po zakonu prepovedana poroka z njo²) potovati tako, da bi morala prenočiti izven domače hiše, v Sudanu za nekatere pomenilo tudi vojno proti tako imenovanemu "neformalnemu sektorju", samozaposlenim ali zaposlenim na črno. Z drugimi besedami, z ulic mest so pregnali prodajalke raznih drobnarij: robčkov, nogavic, čaja, marise (domačega piva). Ker je večina teh žensk begunk z juga ali zahoda države, kjer socialne razmere tudi v času brez vojne niso najboljše, je to še povečalo njihovo denarno stisko in jih še za korak oddmaknilo od programov izobraževanja, zdravstvenega varstva in zaposlovanja. Denarna stiska je prehuda, zato se ženske teh priporočil ne držijo in še vedno služijo denar kot ulične prodajalke, vendar tvegajo aretacijo, ki se navadno konča z obsodbo na plačilo globe in s telesno kaznijo (deset udarcev z bičem).

Sudanski uradni viri telesne kazni zanikajo, saj so v zakonu predpisane le v skladu s šeriatskim pravom (npr. za krajo, prešuštvo ali umor) in še to zgolj za muslimane,³ vendar organizacije za človekove pravice neprestano poročajo o kršitvah in žrtvah mučenja.

241 - Rutina

Drugega, a blažjega udarca so bile deležne izobraženke, ki so delale v vzgoji, zdravstvu in javni upravi. Nacionalna islamska fronta (Nif, edina sudanska "stranka") načeloma ne nasprotuje ženskemu delu, če družina potrebuje dohodek, če nimajo otrok ali če je njihovo delo podaljšek ženskega naravnega poslanstva (vzgoja in izobraževanje, zdravstvo). Pri tem se morajo držati strogih pravil oblačenja, nositi dolgo obleko iz debelejšega blaga ali plašč in si zakrivati lase. Hlače so prepovedane. Ravno tako je prepovedano sudansko oblačilo toba, ki

so ga ženske od konca šestdesetih let nosile tudi kot znak nacionalne pripadnosti.⁴ *“Teoretik režima”*, Hassan al Turabi, je sicer večkrat dejal, da v Sudanu ni nobene prisile, kar se tiče vere, zato tudi ni prisile, kar se tiče oblačil,⁵ a se je vendar zgodilo, da je ena od demonstrantk v Kartumu poleg običajnih desetih udarcev z bičem dobila še dodatnih trideset, ker je bila oblečena v hlače.⁶ Zanimal je tudi, da bi ženske na ulici zaradi obleke nadlegovali, saj je na zunaj nemogoče ločiti, ali je ženska muslimanka ali kristjanka (in zanjo torej zahteve po islamski obleki ne veljajo), vendar pa je nadzor v rokah samoimenovanih *Varuhov morale in zagovornikov dobrega*, ki (tako kot *“moralne policije”* v Savdski Arabiji in Iranu) delujejo po načelu *“več je več”* in z bičanjem, državljanskimi aretacijami in odvzemom lastnine (predvsem pri ženskah, ki delajo kot prodajalke) preganjajo ženske z ulic sudanskih mest. Veliko žensk, predvsem iz najnižjih ekonomskih slojev, zaradi tega konča v zaporih, saj si ne morejo privoščiti plačila globe. Poleg tega pa je po letu 1989 ogromno žensk izgubilo službe v državni upravi, saj državna uprava ni naravna vloga žensk, močno pa so bile prizadete tudi ženske sodnice, vendar pa Sudan sodnice še ima.

V prvi polovici devetdesetih let je šla vlada v Kartumu tako daleč, da je segregirala javna prevozna sredstva, gledališča, kina in celo zabave, piknike in poroke. Moški ne smejo gledati ženskih športnih aktivnosti in obratno. Če rečemo, da je v Sudanu *interpretacija* šariatskega prava tista, ki izključuje ženske iz javnega življenja, in ne pravo samo ali pa njegovo neupoštevane, pa je zakon iz leta 1991 na več mestih grobo kršil originalna določila (v škodo žensk, seveda). Samo en primer: za dokazovanje prešustva šariatsko pravo zahteva štiri razumne odrasle moške očitvice, ki so par zalotili

pri dejanju. Sudansko sodišče pa lahko žensko obsodi prešustva (ki je huda obsodba, saj je zanj lahko predvidena smrtna kazen) na podlagi kakršnegakoli pričanja moške osebe in na podlagi *“fizičnega dokaza”*, ki je lahko vse od nošečnosti prek telesne zlorabe do tega, da je ženska proti moževi volji prespala v hiši staršev ali se prepozno vrnila domov; pri tem ženski ne priznava pravice do zagovora.⁷

“Ko sem bila dva meseca noseča, se je mojemu možu zdelo, da sem se predolgo pogovarjala s fantom, ki nama je prinesel zelenjavo. Pretepel me je in zbudila sem se v bolnišnici. Pobrala sem najnujnejše in se vrnila v Kartum. Teta je obvestila starše. Oče in mama sta rekla, da lahko ostanem, moj mlajši brat pa je zagrozil, da me bo kot prešustnico ubil, če se ne vrnem k možu. V Lagosu nisem mogla jesti. Do sredine druge-

¹ Ustava je bila sprejeta leta 1998. Vendar se je od takrat zgodilo tole: leta 1999 je al Bashir razpustil parlament. Ker po ustavi iz leta 1998 ni imel te pravice, je verjetno najprej razveljavil ustavo. To ni prvi primer v sudanski zgodovini. Sondra Hale v članku *The Women of Sudan's National Islamic Front*, objavljenem v knjigi *Political Islam* (Beinin and Stork, University of California Press, 1997), piše o pogovoru z Wisal al Mahdi, ženo Hasana al Turabija in eno glavnih aktivistk Nifa. Na vprašanje o neskladjih med takratno sudansko ustavo in šariatskim pravom v zvezi s položajem žensk v državi je Wisal al Mahdi povsem brez zadržkov odgovorila: *“No, bomo pač prepovedali ustavo!”* In po udaru leta 1989 so jo res.

² Koran v četrti suri al-Nisaa (Ženske) v triindvajseti ajeti prepoveduje poroko z materjo, hčerjo, sestro, teto, nečakinjo, materjo *“po mleku”*, sestro *“po mleku”*, taščo, pastorko, snaho in poroko s sestrami ali sestrami.

³ V večini držav, ki imajo poleg muslimanov tudi veliko število pripadnikov drugih ver, za pripadnike manjšin veljajo posebni zakoni, ki temeljijo na njihovi veri. Ti zakoni - tako imenovani zakoni o osebnem statusu - urejajo družinska razmerja, včasih dedovanje ipd. Kot primer: posvojitve, ki je v islamu prepovedana, je dovoljena pripadnikom krščanske vere, vendar lahko posvojijo le krščanskega otroka, ne muslimana.

⁴ Ann Lesch, *The Sudan: Contested National Identities*, Indiana University Press, 1998, str. 133–134.

⁵ Okrogla miza, ki sta jo maja leta 1992 organizirala WISE (World and Islam Studies Enterprise) in Middle East Committee na University of South Florida v Tampu, elektronski dokument <http://www1.nmu.edu/humanrts/africa/index.html>

⁶ Elektronski dokument, http://www.derechos.org/human_rights/actions/sos/sudan2.html

⁷ Ann Lesch, *The Sudan: Contested National Identities*, Indiana University Press, 1998, str. 133–134.

ga trimestra sem se zredila samo tri kile in pol. Zdravnik je rekel, da mi okolje škoduje, da trpim zaradi stresa. Moj mož me je odpeljal na Florido. Denar mi je dal. Moral je vedeti, da bom zbežala. Egipt je bila edina država, kamor sem z mojim potnim listom lahko šla. Moj mož ni slab človek. Ve, zakaj sem zbežala. Zagotovo ve, kje sem, in ne bojim se ga. Tudi moji starši vedo, kje sem. Vsi skupaj pa to prikrivajo pred mojim mlajšim bratom. Če bi brat izvedel, bi me ubil, ubil bi tudi tiste, ki so me skrivali.”

Po mnenju vseh prisotnih sta jo Iman in njena hčerka še dobro odnesli.

V Sudanu je ob islamističnem udaru oblast naletela na razmeroma dobro zastopanost žensk v javnem življenju, zato jih je bilo težko popolnoma izključiti. Pač pa je bila posledica večja diferenciacija žensk, katerih pravice se razlikujejo glede na stopnjo izobrazbe, kraj bivanja, ekonomski status in podporo režimu. Precej žensk al Bashirjev režim namreč pod-

pira, posebnost Sudana pa je tudi, da Nif podpirajo predvsem izobraženci, med nižjimi sloji ima manj privržencev.

“Sovražim Nif,” je rekla Alice. Angležinja v poznih tridesetih letih, ki je pred petnajstimi leti v Sudanu delala kot prostovoljka, se zaljubila in poročila. Družina njenega moža je živela udobno, in čeprav je bil del družine zelo veren, to ni oteževalo medsebojnih odnosov. Do kakšnega tedna po znamenitem zlivanju alkohola v Nil. Kmalu po jutranji molitvi je v hišo vdrla skupina ljudi. “Nihče ni vedel, kdo so. Niso bili ne policija ne vojska. Nekakšni fanatiki. Začeli so odpirati omare in razbijati steklenice. Nato so tasta zvezli iz hiše in ga na dvorišču prebičali. Dva tedna za tem je umrl.” Izdala sta ga sin in hči njegovega brata, simpatizerja Nifa.

Prav povezanost žensk z Nifom je tisto, kar opazovalce včasih zbega. Skoraj nerazumljivo se namreč zdi, da lahko visoko izobražene ženske, ki so se uveljavile v poklicu, pristaja-

jo na načela (in jih celo same propagirajo), ki žensko vlogo omejujejo na vlogo žen in mater, ženske pa predstavljajo kot neracionalna bitja, katerih življenje obvladujejo hormoni in čustva. Vendar pa ni bilo vedno tako in v času uvajanja šeriatskega prava leta 1983 so ženske aktivno sodelovale v javni debati o prednostih in slabostih spremembe zakonodaje. Za seboj so imele 15 let volilne pravice in nenavadno družbeno dinamiko: moški so zaradi boljših ekonomskih razmer emigrirali v zalivske države, doma so ženske uspešno zapolnile njihova delovna mesta. Posebej opazen je bil ta trend v zdravstvu. Vendar pa ni šlo zlahka, saj so konservativci vztrajali, naj se ženskam omogoči specializacija le na tistih področjih, ki so "naravno žensko delo": pediatriji, splošni medicini, preventivnem zdravstvu. Da med "ženskimi področji" ni kirurgije, najbrž ne čudi nikogar, morda je bolj presenetljivo, da je tudi ginekologija označena kot fizično prenaporna za ženske, čeprav je bolj verjetno, da se ji moški niso hoteli odpovedati preprosto zato, ker je izjemno donosna. Prav ženske aktivistke Nifa so bile tiste, ki so z močnim lobiranjem preusmerjale ženske v primerne poklice.

A očitno preusmeritev v preventivno zdravstvo ni prinesla rezultata, ki ga opažajo druge afriške države na področju zdravstvene ga stanja žensk. Kljub poizkusom, trditvam in zagotovilom islamski opciji v Sudanu ni uspelo pomembno znižati smrtnosti novorojenčkov in porodnic, niti ji ni uspelo omejiti starodavnega afriškega pojava - obrezovanja žensk. Še danes je v Sudanu obrezanih več kot 90 % žensk in po podatkih in pričevanjih se odstotek na novo obrezanih deklic skorajda ne zmanjšuje.

AFRIČANKE

Obrezovanje deklic je ena najbolj občutljivih tem, s katerimi se srečujejo afriški aktivisti za človekove pravice. Gre za star obred, o katerem se v javnosti na zahodu ni dosti govorilo, dokler ni ene od operacij posnela ameriška družba CNN. Takrat se je na afriške ženske vsul plaz očitkov, da dopuščajo to barsko navado. Problem se je pojavil tudi v javnosti držav, kjer je dotok migrantov iz afriških držav velik: do kod segajo pravice in svoboščine državljanov in kje se začne zloraba otrok. V večini zahodnih držav je obrezovanje deklic danes prepovedano.

Že samo poimenovanje operacije, pri kateri deklicam delno ali v celoti odstranijo kličtoris in sramne ustnice, je sporno. V strokovni literaturi (pisani v angleščini) se zanjo pojavljata dva termina. Prvi je *female genital mutilation* (FGM) in drugi *female circumcision*. Prvi izraz se je uveljavil v angleško govorečih krogih varuhov človekovih pravic in ga lahko preberemo v skoraj vseh dokumentih mednarodnih organizacij, medtem ko je drugi izraz "ljudski". V deželah, kjer se operacija izvaja, je seveda nimajo za pohabo, in ji enostavno rečejo obrezovanje, *khitan*, kot pri dečkih, in ker gre za deklice, se bolj natančno izrazijo, da gre za *khitan al banat* (obrezovanje deklic). Nekatero afriške aktivistke obe imeni zavračajo, in ne brez razloga: upirajo se predpostavki, da so same zato, ker so bile podvržene operaciji, iznakažene, nekako ne več ženske. Obrezovanje pa se jim ne zdi ustrezno, saj operacijo, vsaj na besedni ravni, enači z obrezovanjem dečkov, in to drži le deloma. Čeprav je sam postopek "podoben" (pri obrezovanju dečkov in deklic gre za obrezovanje genitalij) pa je tveganje pri obrezovanju deklic bistveno večje, psihične in fizične posledice pri dečkih

pa so zanemarljive v primerjavi s tistimi, za katerimi trpijo deklice. Zato Afričanke, ki se ukvarjajo s tem problemom, včasih uporabljajo izraz *female genital cutting*, ki je z njihovega stališča bolj pošten. V slovenščini navadno govorimo o obrezovanju deklic.

“Izraz pohabami ni všeč,” pravi ena od žensk. Sedimo na hotelski terasi in se pogovarjamo o še eni smrti, ki jo je povzročilo obrezovanje. *“Saj vem, da ni nalašč, da borke proti obrezovanju mislijo dobro. Samo ta izraz, ne prenesem ga. Ker v resnici ženski naredi natanko tisto, kar ji naredijo z nožem ali britvico: skrči jo na kvadratni centimeter. Nimam klitorisa, ampak še vedno sem ženska, ne pa kakšna spaka.”*

Po podatkih Organizacije združenih narodov je danes obrezanih med 85 in 114 milijonov žensk, velika večina jih živi v Afriki, nekaj pa tudi v Aziji in Evropi, severni Ameriki in Avstraliji (tu gre skoraj v vseh primerih za priseljenke iz afriških držav). Obrezovanje deklic je najbolj razširjeno v Afriki, in sicer praktično po vsej afriški celini, razen v severni Afriki. Največ žensk je obrezanih v državah podsaharske Afrike, število se proti jugu celine zmanjšuje. Po mnenju zgodovinarjev obrezovanje deklic kot dečkov iz Afrike tudi izvira, vendar je nemogoče reči, iz katerega obdobja izhaja. Zagotovo so deklice obrezovali že stari Egipčani, in še danes se enemu najbolj radikalnih načinov reče faraonsko obrezovanje. Danes lahko večkrat slišimo teorijo, da je obrezovanje deklic islamska navada. Čeprav ima ta teorija zagovornike med muslimani in nemuslimani, podpirajo pa jo številke, ki kažejo, da se število obrezanih deklic počasi zmanjšuje, vendar najpočasneje v državah, kjer so muslimani številčno močni, pa zagotovo ne drži. Kot dokaz lahko navedemo druge številke, afriške statistike, in dokumente mednarodnih organizacij, v katerih lahko pre-

beremo, da so operaciji podvržene deklice vseh veroizpovedi, muslimanke, kristjanke (v Eritreji, Etiopiji, v preteklosti v Keniji, kjer so kristjani večinsko prebivalstvo) in pripadnice tradicionalnih religij. V Senegalu, ki je pretežno muslimanska država, je danes na novo obrezanih le še okoli 20 % žensk, na Slonokoščeni obali in v Burkini Faso, ki sta pretežno krščanski in animistični, pa je ta odstotek bistveno višji in se po predvidevanjih giblje okoli 50 %. Obstaja tudi podatek, da so deklice obrezovali tudi etiopski Judje, ki pa so po izselitvi v Izrael s to tradicijo verjetno prekinili, saj je v Izraelu operacija prepovedana. V Egiptu so do konca druge svetovne vojne svoje hčere obrezovali tudi kopti. Drugi dokaz, da navada ni islamski verski obred, pa je, da je obrezovanje v muslimanskih državah zunaj Afrike praktično neznano. V preteklosti

je bilo v majhni meri prisotno na jugu arabskega polotoka (Jemen, Oman, jug Savdske Arabije) in izjemno redko v azijskih državah (Indonezija). Tudi Magreb (Maroko, Alžirija) operacije ne pozna. Izmed držav, ki ležijo na severu celine, je obrezovanje v veliki meri prisotno le v Egiptu (kjer je po podatkih, objavljenih v letih 1996/97, obrezanih med 75 in 90 % žensk, neuradne številke pa govorijo o skoraj sto odstotkih med muslimankami), sicer pa gre skoraj izključno za podsaharsko navado. Res pa je, da tradicija obrezovanja med muslimankami izginja bistveno počasneje kot med kristjankami, in sicer tudi zato, ker nekateri muslimanski verski dostojanstveniki prakso podpirajo in jo utemeljujejo kot versko vrlino. Nevladne organizacije in komisariat Združenih narodov ocenjujejo, da je trenutno v Afriki obrezanih med 50 in 90 % žensk. Število se sicer manjša, saj so že po konferenci v Nairobiju leta 1985 nekatere države to prakso prepovedale. V Burkini Faso so v začetku devetdesetih let sprožili močno oglaševalsko kampanjo proti obrezovanju, da bi ozavestili ljudi o njeni nevarnosti. Po približno desetih letih intenzivnega dela se je na nekaterih območjih odstotek na novo obrezanih deklic zmanjšal s 100 % na 10 %.⁸ Iz drugih držav prihajajo manj dramatične, a spodbudne vesti o zmanjševanju števila opravljenih operacij in manj smrtnih primerih.

Kaj pravzaprav je obrezovanje deklic, kdo ga izvaja in zakaj? Na kratko: gre za operacijo, pri kateri deklici odrežejo del spolnih organov. Postopek poznamo v dveh oblikah, in sicer kot:

– Klitoridektomijo, pri kateri delno ali popolnoma odstranijo klitoris, kožno gubo okoli njega in delno sramne ustnice. Po intenzivnosti jo lahko razdelimo še na tako imenovana sunna obrezovanje, pri katerem se odstrani le delček klitorisa, "normalno" kli-

toridektomijo, pri kateri se klitoris odstrani popolnoma, in na "izrezovanje" (*excision*), pri katerem odstranijo tudi male sramne ustnice. Po podatkih skoraj 85 % operacij spada v eno od teh treh kategorij.

– Infibulacijo, ki je popolna odstranitev klitorisa in sramnih ustnic, sledi pa še šivanje, pri katerem deklici pustijo le majhno odprtino za odtekanje menstrualne krvi in urina. Temu načinu obrezovanja je še danes podvržena večina žensk v Sudanu.

Zakaj se zdi obrezovanje sploh potrebno? Razlogov je več, in tako med ženskami kot tudi med moškimi lahko najdemo zagovornike in nasprotnike posega. Glavni razlogi, ki jih navajajo zagovorniki obrezovanja, so:

– Obrezovanje zmanjša možnost, da bi bila ženska spolno dejavna pred poroko, po poroki pa zmanjšuje verjetnost, da bi imela zunajzakonska razmerja.

– Klitoris je strupen: če moški pride v stik z njim, lahko umre ali postane impotenten. Ravno tako je klitoris škodljiv za dojenčka: če med porodom pride v stik z njim, lahko umre ali ostane pohabljen. Dodaten razlog za obrezovanje je, da lahko v primeru dojenčkovega stika z materinim klitorisom pride do zastrupitve mleka. Zaradi tega v nekaterih afriških državah ženske obrežejo šele tik pred poroko ali pa celo šele v šestem ali sedmem mesecu prve nosečnosti.

– Obrezovanje preprečuje slab vonj genitalij.

– Preprečuje raka na rodilih.

– Neobrezanost spodbuja masturbacijo in lezbijstvo.

– Preprečuje nevroze.

– Poskrbi, da je ženska polt lepo rožnata in ne postane rumena.

⁸ Women and Violence, United Nations Department of Public Information DPI/1772/HR - februar, 1996.

– Polepša obraz.

– Ženska, ki ni obrezana, ima večji spolni apetit. Glede na to, da so ženske velikokrat poročene z mnogo starejšimi moškimi, obrezovanje preprečuje možnost, da ostareli mož ne bi mogel spolno zadovoljiti mlade žene in bi se bil prisiljen zateči k nelegalnim in škodljivim afrodiziakom.

– Če bi prišlo do zgornje situacije, bi nezadovoljena žena dobila psihosomatske motnje. Obrezovanje to prepreči.

– Obrezovanje zmanjšuje možnost okužbe s HIV.⁹

Če pustimo ob strani kozmetične argumente in se posvetimo medicinskim in socialnim, pa lahko povemo tole:

– Ni dokazov, da bi stik s klitorisom škodoval moškemu, statistike vladnih in nevladnih organizacij, ki se ukvarjajo s prenatalno medicino in zdravjem žensk pa kažejo, da so ženske, ki so bile podvržene infibulaciji, med najbolj ogroženimi nosečnicami, njihovi otroci pa pogosteje umirajo. Vso nosečnost, še posebej pa v zadnjih treh meseci načrtno jedo manj, da bi rodile manjšega otroka in si s tem olajšale porod. Skupaj z drugimi dejavniki (neizobraženost, oddaljenost, majhno število babic in zdravnikov) pa to pripomore k temu, da imajo afriške države najvišjo stopnjo smrtnosti porodnic in novorojenčkov na svetu. Tveganje, da bo umrla zaradi nosečnosti, poroda ali težav, povezanih z enim ali drugim, je pri Afričankah 1 proti 16 (v Aziji 1 proti 65 in v Evropi 1 proti 1400).¹⁰ Smrtnost dojenčkov je bila v Sudanu leta 1995 ocenjena na 71,0/1000.

– Pri operaciji, ki je navadno opravljena kar doma, brez narkoze, z navadnim nožem ali britvico, ki v večini primerov nista raz-

kužena (in se uporabita za več deklic, med eno in drugo operacijo ju navadno le obrišejo v krpo), lahko pride do zapletov: smrti zaradi izkrvavitve, šoka, tetanusa in sepse (ki sta zaradi pomanjkanja zdravil skoraj vedno smrtna), okužbe rodil, ki povzroči neplodnost. Posledice operacije so torej lahko neplodnost, kronično vnetje rodil, zabrazgotinjenje in nepravilna rast genitalij (vse povzroča težave pri zanositvi, to pa je še posebej kritično v kulturah, kjer se vrednost ženske meri po njeni sposobnosti, da rodi sinove), kronično vnetje sečil, hitrejša okužba s spolno prenosljivimi boleznimi (tudi virusom HIV).

– Kakršna koli oblika obrezovanja ženski otežuje uživanje v spolnosti. Pri infibulaciji je spolnost še posebej boleča, in to od začetka naprej: na poročno noč je treba "tisto, kar je zašito," odpreti. To navadno opravi kar ženin s kratkim bodalom. Poleg bolečin lahko to ženski pusti trajne psihične posledice. Prav nič ne pomaga navada, da žensko v primeru daljše moževе odsotnosti, vdovstva ali ločitve znova zašijejo in da se v primeru ponovne poroke (ali moževе vrnitve) postopek ponovi. Frustracije verjetno pripomorejo k spolni neaktivnosti, iz tega pa sledi, da naj bi se težje prenašal virus HIV, kakor z veliko trušča razglašajo zgovorniki obrezovanja in se pri tem sklicujejo na *neko francosko študijo*. Vendar pa tudi to po podatkih Svetovne zdravstvene organizacije ne drži, saj je prav v podsaharski Afriki največ okuženih, ogromno je žensk in otrok.

Toliko o medicinskih razlogih "za" obrezovanje in proti obrezovanju. Poleg teh obstaja

⁹ Elektronski dokument; <http://157.150.195.5/>

¹⁰ Press Release DEV/2245 WOM/1197; United Nations releases most recent statistics on world's women. Elektronski dokument <http://www.un.org/publications>.

¹¹ elektronski dokument; [http://www.popcouncil.org/publications/popbriefs/pb3\(2\)_1.html](http://www.popcouncil.org/publications/popbriefs/pb3(2)_1.html)

tudi cela vrsta socialnih razlogov, ki obrezovanje spodbujajo. O afriških družbah vem sicer nekoliko premalo, da bi si upala trditi kar na splošno, za Sudan, ki je tudi arabska družba, pa to zagotovo velja: treba se je poročiti in imeti otroke. Družina je tista, ki je edina sposobna poskrbeti za ljudi, in v resnici so tisti brez družin v bistveno slabšem socialnem položaju. Poroka je v arabskem svetu draga, zato se morata obe družini prepričati, da bo zakon obstal. In eden od načinov, da se ženin prepriča, da je nevesta vredna denarja, ki ga mora plačati, je poleg ostalih atributov ženskosti in vere tudi obrezanost: neobrezane ženske veljajo za nezveste in nevarne, zato so bistveno manj zaželeno kot neveste. Tako imajo tudi bolj napredne družine, ki bi svojim hčeram ta postopek sicer rade prihranile, bolj malo možnosti, da se mu v resnici izognejo, saj bi s tem bistveno zmanjšale hčerine možnosti za poroko.

Večkrat sem poslušala ženske, ki so se odločale, ali naj dajo hčere obrezati ali ne. Same

so bile obrezane in so trpele za vsemi posledicami operacije. Nekatere dolga leta niso mogle zanositi. Od dveh sta se moža zaradi tega ločila. Nekatere so se morale sprijazniti z drugo ženo, ker po besedah soprogov niso bile sposobne opraviti svoje dolžnosti in jih spolno zadovoljiti. Tiste s hujšimi oblikami obrezanosti so imele najrazličnejše zdravstvene težave. In nobena ni uživala v spolnosti. Pa se jih je vendar le malo odločilo, da bodo hčeram prihranile to izkušnjo. "S črno žensko, ki ni obrezana, se ne bo nihče poročil," je rekla starejša ženska, ko smo se nekoč pogovarjali o smotrnosti tega početja. "Takšni so Afričani. Belo žensko bodo vzeli kakršnokoli, črna pa mora biti obrezana in zašita, sicer ni dovolj dobra." Alice, ki svojih treh hčerk ni dala obrezati, jih bo poslala na univerzo v Anglijo. Tam naj se poročijo.

Ženske se operacije večinoma spominjajo, saj je izvedena okoli osmega leta starosti. Samo za Mali sem našla podatek, da je skoraj polovica deklic obrezanih, preden dopolnijo

prvo leto.¹¹ Spominjajo se hude bolečine in skrivnostnosti, ki je obdajala sam poseg. V knjigi *Khul Khaal* je Nayra Atiya zbrala zgodbe petih egiptovskih žensk, ki se med drugim spominjajo dne, ko so bile obrezane. Pri Egiptčankah gre v veliki večini primerov za kloridektomijo, medtem ko so v Sudanu, kot že rečeno, ženske največkrat podvržene infibulaciji, ki je za žensko še bolj travmatična. Vendar pa tudi kloridektomija pušča ženskam neizbrisljivo sled:

“Ko sem prišla na vrsto, sem jim rekla: Poslušajte, nočem, da me držite. In tako so rekli: Dobro, potem pa sedi. Babica je dala moko na tisto stvar (klitoris), zato, da ji ne bi zdrsnil med prsti. Ko ga je prijela, sem protestirala: Kaj počneš? Odgovorila je: Ali se nočeš poročiti? In naročila drugim, naj me držijo. Jokala sem in vpila: Kaj delaš z mano, ti psica? Sem mogoče rekla, da se hočem poročiti? Pri miru me pusti. Uporabila je zelo ostro britvico. Končano je bilo. Ničesar nisem

čutila, dokler ni dala alkohola na rano. Potem je usekalo. Jokala sem in mama mi je rekla: Spij malo limonade. Ublažila bo bolečino. Kazala sem na svojo glavo in rekla: Limonado pijem od zgoraj, kaj ima opraviti z mano tam spodaj? Od takrat sovražim limonado.”¹²

Egiptovska pisateljica in zdravnica Nawal el Saadawi infibulacijo izenačuje s kastracijo (zašita vagina “varuje” žensko čast) kot nekoč evnuhi:

“Obrezovanje je posledica prepričanja, da se bo s tem, ko smo odstranili dele dekletovih zunanjih spolnih organov, njena želja po spolnosti zmanjšala. To omogoča ženski, ki je prišla v nevarno dobo pubertete in adolescence, da lažje zaščiti devišтво in s tem čast. Nekoč so bili moški pazniki v haremu v vzdržnost in čistost prisiljeni s kastracijo, ki je iz njih naredila neškodljive evnuhe. Podobno je obrezovanje žensk namenjeno ohranjanju dekletove časti tako, da zmanjšuje njeno željo po spolnih odnosih.”¹³

V družbah, kjer se čast družine meri s čistostjo žensk, je le-te najboljše čimbolje zavarovati pred propadom. Družina mora ohraniti čast za vsako ceno, in skoraj vse je bolje kot hči ali sestra, ki je imela spolne odnose pred poroko. Če se na poročno noč izkaže, da nevesta ni več devica, jo lahko doleti smrt. Posebej v Zgornjem Egiptu in Sudanu so takšni umori vsakodnevna praksa. Mlada dekleta skrivnostno izginjajo in se spet pojavijo šele čez nekaj mesecev, umor zaradi časti se kaznuje milo, lahko samo pogojno (celo v sicer naprednih državah, kot je Jordanija), posilstvo se prikrije s poroko - Egipt je šele lani razveljavil zloglasni 291. člen zakona, ki je določal, da se postopek proti posiljevalcu ustavi, če se poroči z žrtvijo (da ne bomo črnili samo afriških in bližnjevzhodnih držav: Mehika je podoben člen odpravila šele leta 1991). Sudanki, ki je bila posiljena, zaradi spremenjenega zakona o prešuštvu grozi kazen in deklice množično obrezujejo. Podpiranje obrezovanja je torej mešanica tradicije, družbene prisile in razlaganja verskih zahtev.

Na tej točki moram spet omeniti teorijo, ki je v enaki meri prisotna med Afričani in Neafričani, muslimani in nemuslimani, da je namreč obrezovanje islamska dolžnost. Da je obrezovanje predislamska navada, je znano. Problem, ki se pojavlja v islamskih državah, je bolj interpretativne narave: ali je obrezovanje deklic zahteva vere ali ne. V večini islamskih držav velja, da obrezovanje deklic ni zahtevano, zato se ne izvaja. V Egiptu v zadnjih nekaj desetletjih velja, da obrezovanje ni predpisano, je pa omenjeno v verskih spisih, zato je "vrli-na". Za žensko torej ni nujno, da je obrezana, je pa priporočljivo, saj ji pomaga, da se izogiba skušnjavam. Obrezovanje ženski odvzame spolno poželenje, zato se lahko bolj posveča možu, otrokom in bogu. V Sudanu in drugih

državah podsaharske Afrike pa je še do nedavnega veljalo, da mora biti vsaka prava muslimanka obrezana.

Različne interpretacije izhajajo iz različnega razumevanja pogovora, ki ga je imel Mohamed z Om Habibo, lokalno babico¹⁴. Tega je namreč vprašala, ali je obrezovanje v novi veri dovoljeno ali ne. Mohamed ji je odgovoril, da je sicer dovoljeno, vendar naj, če že obrezuje, zareže na rahlo in previdno, samo delček (klitoris). Nasprotniki obrezovanja zatrjujejo, da je s tem odgovorom Mohamed pravzaprav hotel izkoreniniti prakso, vendar je vedel, da tega ne bo mogoče storiti naenkrat. Ravno tako se nasprotniki sklicujejo na del knjige, v katerem pravi, da je spolna potešitev nujna, da bi se človek lažje posvečal bogu, zato je nesmiselno, da bi ženski odrezali delček telesa, ki ga je bog tja postavil z enim samim namenom. Ženina dolžnost je, da možu omogoči spolno zadovoljitev, in spolno frustriran član skupnosti se smatra za nevarnega.¹⁵ Zagovorniki obrezovanja tega sicer ne zanikajo, vendar opozarjajo, da se že moški težko upre hudiču, ki nanj preži v trenutku orgazma, kaj šele ženska, ki je popolnoma neracionalna. Ženski je zato treba pomagati in obrezovanje je kot pomoč idealno. Če to drugo mnenje v nekem okolju prevladuje (kar ni redko), seveda ni čudno, da ženske težko spremenijo svoj položaj.

¹² Suda, gospodinjiska pomočnica, v: Nayra Atiya: *Khul-Khaal, five Egyptian women tell their stories*, AUC Press, 1995 (11th printing), str. 80.

¹³ Nawal el Saadawi: *The Hidden Face of Eve, Women in the Arab World*, Zed Press, London, 1980, str. 33.

¹⁴ Povzeto z elektronskega dokumenta http://religioustolerance.org/fem_cirm.htm#pass

¹⁵ Fatima Mernissi: *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Modern Muslim Society*, Indiana University Press, 1987, str. 59.

Po konferenci v Kairu, kjer je družba CNN predvajala posnetek operacije, se je po svetu dvignil val ogorčenja in nevladne organizacije so od vsepovsod zahtevale, naj se postopek prepove. Afričanke same so v dilemi: zelo dobro poznajo posledice, ki jih obrezovanje povzroča, vendar pa vedo tudi, kako zakoreninjena je navada med Afričani. Vladne in nevladne organizacije v nekaterih državah so se odločile za počasnejšo, a zanesljivejšo in za afriške kulture bolj sprejemljivo pot. S programi izobraževanja so začele osveščati prebivalstvo (ženske in moške) in jih seznanjati s "prednostmi", predvsem pa s slabostmi obrezovanja. Staršem, ki so hčere vseeno želeli obrezati, so svetovali, naj se raje odločijo za klitoridektomijo, ne za infibulacijo. Države, ki so že pred desetletji začele s takšnim programom izobraževanja (ki je bil navadno del širšega programa skupaj z opismenjevanjem), se danes lahko pohvalijo z zmanjšanjem obrezovanja do 90 odstotkov. Eden od uspešnih programov je bil TOSTAN ("*prebijmo se iz lupine*") v Senegalu. Tudi aktivistke v državah, ki so bile pri tem manj uspešne, poročajo o zmanjšanem številu primerov, poleg tega pa se zmanjšuje število infibulacij v korist klitoridektomij. Seveda se položaj razlikuje od države do države, pa tudi znotraj držav so ogromne razlike, saj slaba infrastruktura otežuje, v nekaterih primerih pa celo onemogoča izvajanje izobraževalnih programov. Ravno tako pa je odločilen vpliv skupnosti: obrezovanje hitreje izginja v urbanih okoljih in med višje izobraženimi. K zmanjševanju, posebej med muslimani, je nekoliko pripomogla tudi odločitev Al Azharja, ki je navado imenoval za neislamsko, čeprav se skrajneži v Egiptu in Sudanu na to poživžgajo in trdijo, da je veliki šejk navaden uradnik Mubarakovega režima

in da njegova verska določila ne veljajo. Po tej odločitvi je egiptovski minister za zdravstvo obrezovanje prepovedal, zgodilo pa se je tisto, česar se afriški aktivisti bojijo: če operacijo prepovejo, se bo še več ljudi zatekalo k mazačem in vaškim babicam, ki deklice obrežejo kar s kuhinjskim nožem ali britvico, to še poveča možnost zdravstvenih zapletov, poleg tega pa bi se v primeru komplikacij manj ljudi odločilo za obisk zdravnika, v strahu, da bodo zaradi nečesa, kar imajo sami za nujno, kaznovani.¹⁶ To je problem tudi v državah, ki so bile omenjene prej in v katerih je obrezovanje prepovedano. Nihče nikoli ne izve za vse smrtne primere zaradi ilegalnega obrezovanja, vodenje podatkov pa dodatno otežuje ta slaba infrastruktura in slaba izobrazba prebivalstva: na podeželju in v revnih četrtih velikih mest ogromno rojstev, še posebej rojstev deklic, verjetno sploh ni prijavljenih. Po drugi strani pa je jasno, da delna prepoved, torej prepoved operacije, ki bi jo izvedla nekvalificirana oseba, ne bo pomagala, saj nekaj, kar z dovoljenjem izvajajo državne bolnišnice, mora biti legalno, in če je legalno, potem pač ni škodljivo za ženske, in če ni škodljivo, bomo s početjem nadaljevali - in krog se sklene.

Praktično edina možnost za izkoreninjenje obrezovanja deklic je izobrazba - ta pa je vedno na udaru režima, ne glede na to, kakšen je. Trenutne razmere v Sudanu ženskemu vprašanju niso najbolj naklonjene, čeprav je treba povedati, da je islamistični režim kar nekaj prispeval k zmanjševanju obrezovanja med Sudankami, ki so v veliki meri še vedno

¹⁶ Trenutno je stanje v Egiptu nekoliko nejasno. Obrezovanje se še izvaja, vendar pollegalno: na papirju je sicer prepovedano, vendar se redko zgodi, da bi zdravnika, ki je deklico obrezal, sodno preganjali. Vendar pa je zdravnik kazensko odgovoren v primeru smrti, zato večina operacije noče opravljati. Večina ljudi se zato obrača na babice in brivce.

podvržene infibulaciji. Vendar pa po drugi strani ta isti režim žensko postavlja v tradicionalno vlogo žene in matere in ji na različne načine preprečuje dostop do informacij - informacijske tehnologije je v Sudanu malo, tudi televizijski in radijski sprejemniki niso nekaj običajnega, večina žensk je nepismenih. Če je torej ženskam prosto gibanje oteženo, ne morejo priti do informacij, ki so si jih navadno izmenjavale na tržnici, ob pranju; in ker ne znajo brati, nimajo nobene možnosti, da bi se poučile o svojih pravicah.

Ženske, v Sudanu in drugod, zaradi neovseščенosti še vedno pristajajo na tradicije, ki so jim škodljive, njihove vlade pa jim (pogosto tudi namenoma) ne dajo možnosti, da bi vzele usodo v svoje roke.

ŽENSKE

Marca letos sem spet sedela na Samirinem balkonu in pila čaj. V petih letih se je mnogo spremenilo. Na bolje. Samira je zamenjala službo. Lucy je na sodišču dosegla skrbništvo nad hčerjo. Tudi njen nekdanji mož se je nekoliko spremenil in zdaj desetletna Karima živi z materjo in redno videva očeta. Nada je vmes dobila štiri vnuke, same fante. Amina se je ponovno poročila in zdaj skupaj z novim možem skrbi za dva svoja, enega njegovega in enega skupnega sina. Nabila je pred štirimi meseci rodila prvega otroka, hčerko Hind. In Iman, "novo dekle", je s pomočjo ameriških prijateljev skupaj s hčerko emigrirala v Združene države in tako mali Elham prihranila izkušnjo infibulacije ter srečanje s stricem. "Morda pa le ni tako slabo biti Sudanka," je rekla Samira in odpila požirek čaja.

246 - Sudanke trgujejo